

A képviseleti demokrácián innen és túl

A Condorcet Körben (Kossuth Klub) 1994. február 3-án
elhangzott pódiumvita szerkesztett változata

Résztevők: *Susan Zimmermann* történész, a Bécsi Egyetem munkatársa (S. Z.), *Szigeti Péter* egyetemi docens (ELTE ÁJK), MTA Politikatudományi Intézet, főmunkatárs (SZ. P.), *Perecz László* egyetemi adjunktus (BME TTK Jogtudományi Osztály), publicista (P. L.) és *Hack Péter* egyetemi adjunktus (ELTE ÁJK), szabaddemokrata politikus (H. P.). A szerkesztőséget *Z. Karvalics László* (Z. K. L.) és *Krausz Tamás* (K. T.) képviseli.

SZ. P.: Megpróbálom röviden kifejteni, hogy az elmúlt 20 év társadalomtudományában hogyan jelent meg a demokrácia problémája. Négy álláspontot tudtam összeszedni; nem kívánom ezeket súlyozni, a kérdések során majd a személyes véleményem is ki fog derülni. Egyelőre azt szeretném bemutatni, hogy milyen fő megközelítések léteznek egyáltalán. Alapvető tényként – ez lenne az *első irányzat*, amit röviden érintenék – tudomásul kell venni, hogy az egész kérdésfeltevés 1975-ben a Trilaterális Bizottságtól származott, amikor három földrész három jelentős konzervatív tudósa (Huntington az USA-ból, Watanuki Japánból és Michel Crozier Franciaországból) írt egy jelentést, ami a demokrácia kríziséről szólt. Ebben azt az alaptézist fejtették ki, hogy a túl sok demokrácia voltaképpen kormányozhatatlanságot jelent. Ez a „kormányozhatatlansági paradigma” (ahol túl sok a pluralizmus, túl sok a demokrácia, túl sok a hatalommegosztás, ez kormányozhatatlanságot jelent) a neokonzervatív, illetve új-jobboldali ideológiai offenzíva egyik nyitánya volt. Gratulálhatunk nekik, mert győztek. Teljesen függetlenül attól, hogy milyen platformról értékeljük a folyamatokat, látni kell azt, hogy Nyugat-Európában a **modern polgári társadalom legfényesebb évtizedeit az az 1945-től 1975-ig terjedő három évtized jelentette**, amikor viszonylagos osztálykompromisszum alakult ki a jóléti állam körül. A pluralista demokrácia technikai többlet és mást is jelentettek, mint a két világháború közötti parlamenti váltógazdaságok időszakát. Ez az 1975-ben meghirdetett irányzat aztán ebből vett sok mindent vissza. Voltak persze objektív kényszerek is, hisz a világgazdaság 1973–74-gyel kezdődött korszakára is reakció ez a fajta „túl sok demokrácia = kormányozhatatlanság” álláspont,

illetve annak pozitív fogadtatása. Ennél azonban súlyosabb a dolog társadalmi tartalma, és bár ma a jóléti állam egy-két északi országban még megvan, azért alapvetően leépítik, degradálják, és ez széles néptömegeknek rendkívül hátrányos a centrum-országok esetében is. Mondani sem kell, hogy Magyarországon persze ennek a **demokratikus szervezett kapitalizmusnak a mintáiról hallottuk a legtöbbet 1988–89-ben, hogy aztán megérkezzünk immáron ebbe a nyers vadkapitalizmusba**, ahol a munkavállalók pozícióit megvédeni hivatott érdekképviseléseknek sokszor még a létét is támadják. Lényegében tehát egy nagy fordulatot látok: jelenleg egy konzervatív Európában vagyunk, és affelé tartunk, hogy – s ez leginkább az I. világháború előtti időket idézi – lényegében a liberálisok és a nemzetiek közötti politikai mezőre redukálódnak a markáns politikai küzdelmek, és nem nagyon rúg labdába komoly szocialista baloldal. (A szociáldemokrácia rendszerkonform és erősen a liberalizmusba hajló erői viszont – elvileg ellensúlyként – jelen vannak). Ez a politikai mező alakult ki az én megítélésem szerint a konzervatív győzelemmel, és hadd tegyem hozzá: akik győztek és uralkodnak, azok számára persze mindig demokrácia van. Amikor pedig túl sok a demokrácia, akkor az a magatartás az irányadó, amit a Huntington nevű amerikai politológus úgy fogalmazott, hogy *tudomásul kell venni, hogy a polgári demokrácia etalonjai, értékei az USA-ban alakultak ki*, és az USA külpolitikáját és geopolitikai stratégiáját ahhoz kell igazítani, hogy ki mennyire konform ezekkel az értékekkel. Ezt látjuk mostanában minden nap megnyilvánulni, lett légyen szó Oroszországról és Jelcinnről, vagy, teszem azt, Panamáról. Ezeket a kritériumokat kőkeményen érvényesítik, adott esetben akkor sincs baj a demokráciával, ha néhány ezer embert agyonvernek valahol a világban, hogyha ez illeszkedik azokba az értékekbe, amelyeket Washingtonban deklaráltak. Adott esetben pedig ha más csinál ilyet, például Kubában, akkor rögtön antidemokratikus és emberi jogokat sértő a magatartás.

A *második* pozíció a kritikai társadalomelmélet Marcusétól Claus Offéig, akik a pluralizálódást egy egydimenziós társadalom mozgásformájaként írják le, s felvetik azt a problémát, hogy vajon a jóléti állam neokonzervatív kritikája a jóléti állam előtti időkből származik-e, és vajon vissza lehet-e oda térni? Ez egy problematikus dolog: mindenesetre ha én mint értéket, mint normatív rendet elfogadom a pluralista demokráciát, az is egyfajta lehetőség arra, hogy számonkérjem a valóságban. Ebből következik az a Claus Offe-i problémafelállítás és érvelés, vajon ez a szerkezet eleget tesz-e azon követelménynek, hogy minden társadalmi érdek érvényesül (leg-

alábbis nincs intézményes gátja a társadalmi érdekek érvényesülésének)? Ha a nem konfliktusképes és szerveződésre nem képes társadalmi csoportok (akiknek nincsenek jó piaci pozícióik, azon visszatérhető teljesítményeik, nincs jó sajtójuk, hatalmi befolyásuk) érdekei nem tudnak a politikai döntéshozatalba bekapcsolódni, akkor a polgári demokrácia nem tesz eleget ezen fogalmi, lényegi kritériumának. Tehát lehet a kritikai elmélet bírálatát alkalmazni – amit egyébként sok polgári demokratikus szerző is megismétel – a legkülönbözőbb összefüggésekben, természetesen azt, a média hatalma kapcsán. Aki figyelmesen elolvasta Casaroli bíboros nemrégiben adott interjút, az látta, hogy ő bizony nem félt kimondani, hogy az egyenlőség és a szolidaritás értékei a posztkommunista világban majdnem kivesznek. Ne gondoljuk már azt, hogy mindenki annyira örül, hogy Amerika egyedül maradt a terepen – mondta a 80 éves bíboros. **Ott bizony nincs pluralisztikus egyensúly, ahol egyedül maradnak a terepen.** Úgyhogy ez a fajta társadalomkritika ennyiben megalapozott.

A harmadik álláspontot talán leginkább Robert Dahlnak, a liberális politológia neves alakjának nevével tudnám fémjelezni, aki az amerikai csoportpluralizmus-elméletek bázisáról korábban úgy fogta fel a dolgot, hogy a demokrácia hagyományos fogalmát sutba kell dobni. Nem lehet szó népuralomról, és nem lehet szó többségi uralomról, mert a társadalomban szükségképpen fennáll az elit-tömeg dualizmus. Akkor demokratikus egy társadalom, ha az elitek között versengés van, ha azok nyitottak, oda be lehet törni, de ez nem változtat azon, hogy szükségképpen egy kisebbség uralkodik és nem uralkodhat a többség. Ezt jelenti a *poliarchia* fogalma, miszerint elvileg kizárt a többség uralma, elvileg kizárt a népuralom – ám mégiscsak demokrácia van, nevezetesen pluralista demokrácia, ha változó koalíciók kerülnek hatalomra, és egyik kiütheti a másikat. Meg kell mondanom, nem egyedül Dahl gondolkodik ebben a paradigmában. **A modern tömegdemokráciáknak éppen ez az egyik leírása: a tömeg tulajdonképpen passzívan elszenvedti a dolgokat, és az elit az, amelyik kiválasztja a saját útját.** Leonard Shapiro felfogása ugyanazt jelenti, amit Robert Dahlé, hogy a döntő történelmi váltók átállítása voltaképpen az elitek harcán múlik. Nekem roppant problematikus az elit-elmélet a társadalomtudományban: koncepcionálisan nem nagyon megalapozott teória, mert alig hiszem, hogy az elitnek és a tömegnek ez a viszonya modern körülmények között fennállna. Korábban sem állt fenn. De kétségtelen, hogy ez a versengő elitekre értelmezett demokrácia-fogalom az eddiektől különböző megközelítés.

Végül hadd mondjak egy *negyedik*, számomra rendkívül gyümölcsöző és fontos orientációt a demokrácia-kutatásokban, ez pedig egy világgazdaság-kutató, a binghamtoni (New York Állam, USA) Fernand Braudel Centerben dolgozó Giovanni Arrighi nevéhez fűződik. Ő nem sokat foglalkozik azzal, hogy dicsérjen meg bíráljon. A világgazdaságban kialakult erópozíciók szerint a centrum, a félperiféria és a periféria fogalmaival dolgozik, és azt állapította meg egy nagy elemző tanulmányban (egyébként egyedül ő veszi a fáradságot, hogy empirikusan is ellenőrizze az állításait), ahol is 95 országot tanulmányozott, hogy a félperiféria országainak, a közepesen fejlett országoknak a helyzete voltaképpen nem sokat változott az 1938–50-es időszakot az 1975–83-assal összevetve. A nemzetek nagyjából ugyanazt a helyet foglalják el a világrendszerben. Kevés a felemelkedés, és lecsúszni sem olyan könnyű.

A centrumra jellemző az, hogy a polgári demokratikus játékszabályokat következetesen és tartósan betartják. Tényleg kevés a kivétel, mondjuk, De Gaulle tábornok 68-as „megmozdulása”, amikor a 10 milliós általános sztrájkjal és a diáklázadásokkal a francia rendszer veszélybe került, és bizalmi embere, Massu tábornok páncélosokkal vette körül Párizst. A centrumról valóban azt lehet mondani, hogy itt hosszú távon a II. világháború után is érvényesülnek a polgári demokrácia szabályai. (Nem így volt a két világháború között.) Elméletileg a modern pluralista rendszernek két nővuma van. Egyrészt az, hogy tényleg általánossá, egyenlővé és titkossá válik a választójog, ami nagyon sok országban csak a 20-as, 30-as években következett be. Másfelől az, hogy az ellenzéki jelenséget valóban legalizálják, az, hogy ez nem rendőri kérdés, és nem rendőri közhatalmi eszközökkel üldözik a politikai szerveződést, hanem van lehetőség autonóm politikai csoportok szerveződésére.

Arrighinek a második kategóriájára, a közepes fejlettségre, a félperifériára rátérve: itt azt mutatják vizsgálatai, hogy a **közepesen fejlett országok népességének az elmúlt 40 évben kb. 1,3%-a élt polgári demokratikus körülmények között**, a többi diktatúrában (ideszámítja a Szovjetuniót és a kelet-európai országokat is). A volt szocialista országokat a világgazdaságtól rendszeridegen diktatúrákként, Latin-Amerika és Dél-Európa közepesen fejlett tőkés országait rendszerkonform országokként írja le, és szembeállítva elemzi is őket. Az az érdekes számomra, hogy Costa Rica és Írország kivételével (esetleg még három ország hozható gyanúba) a parlamenti váltogazdaság nem volt uralkodó mozgásforma a II. világháború után sem, tehát *a félperiférián a polgári demokrácia ez idáig nem volt honos*. Számomra ebből követ-

kezik a ma kérdése, hogy ti. bizonyos intézmények és értékek importja, recipiálása egy más fejlettségi bázison – az anyagi erőforrások szűkösebb mivoltán alapulva – meg fogja-e hozni vajon azt az eredményt, amit egy magasabb fejlettségi szinten a 24 OECD-ország esetében. A kérdés tehát az, hogy mennyire terjeszthető ki sikeresen, mennyire adaptálható ez a modell?

P. L.: Megpróbálok én is ilyen rövid lenni. Két kérdést szeretnék feltenni. Az egyik az, hogy *szeretnünk kell-e a kapitalizmust?* A másik az, hogy *meghaladható-e a liberális demokrácia?* Én mindkettőre nemmel válaszolnék. Egyrészt

Letartóztatott angol szűfrazsettek az első világháború előtt

(Unshackled)

nem lehet szeretnünk a kapitalizmust, mert ez nem olyan jelenség, ami szeretni való, ez ténykérdés. Másrészt viszont a faktuálisan vele összekötve lenni látszó *liberális demokráciának a dolgok jelenlegi állása szerint nincs alternatívája.*

Itt a teremben, akik vagyunk, azt gondolom, valamennyien bizonyos marxista oktatásban részesültünk. Ez egy jellegzetesen 19. századi kapitalizmus-kritika. Tudjuk, hogy a 19–20. században a polgári kultúra általában antikapalista, a marxi csak egyik fajtája ennek. Úgy tűnik, hogy a kapitalizmus nagyon furcsa világ, voltaképpen csak bírálói vannak, a saját bírálatából él. Két nagyon különböző szerzőt említek: Daniel Bellt és Lukács Györgyöt. Bell azt mondja a kapitalizmus kulturális ellentmondásairól írott könyvében, hogy a kapitalizmus az egyetlen olyan rendszer, aminek nincs apológiája, Lukács meg azt mondja 1919-ben, hogy a **kapitalizmus kultúrája, amennyiben becsületes volt, nem lehetett más, mint a kapitalizmus korszakának kíméletlen bírálata.** Nagyon szellemes mondat, és azt hiszem, mélyen igaz. Látjuk, hogy ez egy önző, rideg és gusztustalan világ, s amit néhány filozófus a kapitalizmusról mondott, illetve amit hagyományosan ennek leírására szoktak használni, az itt mind verifikálódni látszik. Így Hobbes természeti állapota, ahol mindenki harca zajlik mindenki ellen, Kant természeti törvények szerint cselekvő emberének világa, ahol a hatalomvágy, a becsvágy és a bírvágy mozgatja az embereket, vagy gondoljunk a híres hegeli mondatra, hogy a polgári társadalom a szellem állatvilága. Ez valóban így van, a gazdaságban az akrilzoknis félművelt vállalkozók érvényesülnek, a politikában az iszapbirkózást bíró, a hatalmi érvényesülés érdekében mindenféle disznóságra képes alakok; a kapitalizmus kultúrája meg a Dallas és Friderikusz Sándor között magasodik. Nem is kultúra ez, hanem kultúripar, tehát tartalmilag szokványokra, sémákra épül, funkcióját tekintve pedig az elviselhetetlen elviselésére szocializálja a csak fogyasztásnak élő konzumidiotákat. Ez van, ezt szeretni nem lehet, az értelmiség bírálja, természetesen mindenki számára ellenszenves, de úgy tűnik, hogy ez az erejét mutatja, nem a gyengeségét. Ez egy dolog.

A másik viszont az a kérdés, hogy meghaladható-e a liberális demokrácia? Ezt a kérdést egyébként Szalai Pál tette föl a Bibó-émlékkönyvben megjelent kitűnő tanulmányában, és ő természetesen igennel válaszol rá a maga liberális–szocialista–jásziánus nézőpontjából. Én a következőt gondolom erről. Bevezetésképpen érdemes elkülöníteni a demokrácia-kritika *motívumait* és demokrácia-kritika *irányait*. A motívumok jobb- és baloldalon egyaránt 19. századi jellegűek, tehát a klasszikus modernitás kritikáin alapulnak. Három dolgot lehet általában mondani: a demokrácia egyrészt totalitarizáló jelle-

gű, másrészt kultúraellenes, harmadrészt pedig igazságtalan, mert elfedi az egyenlőtlenségeket. Ezek jellegzetesen 19. századi gondolatmenetek, az elsöre, mondjuk, Tocqueville könyve a legjobb példa, a másodikra talán Nietzsche életműve, a harmadikra pedig Marx munkássága. Az első esetben tehát arról van szó, amit Tocqueville ír le zseniális szociográfiájában az amerikai demokráciáról: a többség hatalma ugyanolyan türannikusan zsarnoki lehet, mint bármilyen despotáé, elnyomhatja az egyént és közösségeit. A második, a kultúraellenesség inkább jobboldali indíttatású toposz, de baloldalon is ismert, hogy a kultúra arisztokratikus, meritokratikus jellegű valami, szemben a demokrácia nivelláló, egalitárius tendenciájával. A harmadik pedig a legtipikusabban Marxnál látható felfogás, miszerint a demokrácia voltaképpen egy paraván, egy spanyolfal, ami arra szolgál, hogy a társadalmi egyenlőtlenségek fenntartását, a szociális kérdésnek végül is igazságtalan megoldását elfedje. Ezek a motívumok szerintem ma is léteznek, mégpedig mind a két oldalon, tehát a jobb- és baloldalon is használatosak.

A demokráciakritika irányait, típusait tekintve pedig azt gondolom, hogy létezik egy *jobboldali*, valamint egy *baloldali*, meg egy *posztmodern* kritika. Címszavakban azt gondolom erről, hogy a jobboldali kritika látszik politikailag erősebbnek és szellemileg gyengébbnek. A baloldali politikailag gyengébb, de szellemileg erősebb. A legszellemesebb azonban a posztmodern kritika, amely ugye nem jobboldali vagy baloldali, hanem elől van, ahogy a zöldek mondják.

A jobboldalon az ismert szerveződésekre gondolok, ahol igazán komoly szellemi teljesítmények nem születtek. Jellemző módon elsősorban nem magyarországi magyar szerzőknek vannak – nem a Hunnia füzetek és a Magyar Fórum

Horogkereszt a Reichstag folyosóján (1930-as évek eleje)

(*Das Gesicht der Demokratie*)

színvonalán mozgó – megjegyzései a liberális demokrácia egészéről. Így gondolok a magyar köztudatba most belekerült Molnár Tamás konzervatív politikafilozófus munkásságára, Határ Győző teoretikus életművére, amelyik idehaza szinte egyáltalán nem ismert (sajnos), de én egy jellegzetesen konzervatív bírálóknak tekintem. Érdekes módon újabban Tamás Gáspár Miklós az – pedig ő nagyon sokat tett a liberális kor-érzékelés újrakonosítása érdekében –, aki a cenzúráról szóló legújabb nagy tanulmányában igen-igen éles és színvonalas támadást intéz a liberális demokrácia ellen. A baloldaltól azt gondolom, hogy az ún. szélsőbaloldalinak minősített politikai csoportok is sokkal inkább vigyáznak a játékszabályok betartására, mint ez a jobboldalon látható. E tekintetben sokkal kevésbé erős a demokrácia-kritika, viszont ennek van egy nagyon komoly szellemi bázisa. Én csak kívülről vagyok ennek szemlélője, de a BAL és az *Eszmélet* környékén található itt-ott igen jelentős teljesítményekre gondolok. A posztmodern bírálat legjelentősebb szellemi műhelye pedig, ugye, a *Liget* folyóirat.

Summa summarum, úgy látom, hogy a kapitalizmust nem kell szeretnünk, de meg kell barátkoznunk vele, illetve azt kell látnunk, hogy a hagyományos modern, jobb- és baloldali kritikák a liberális demokráciát illetően legalábbis *kétséges erejűek*, sokkal elmozdítottabbnak és jogosultabbnak látszik a *posztmodern* kritika.

S. Z.: Én, történész lévén, természetesen történelmileg fogom megközelíteni ezt a kérdést, és pedig egyelőre két kis tézisben. Az egyik az alaptézis, és a másik ennek egyfajta illusztrációja. Szóval: *mikor, hogyan és milyen célból kezdődött a történelemben a harc a polgári demokráciáért?*

A múlt század végén kezdődött a szociáldemokrata munkásmozgalomban. Mi volt a célja, minek kellett ennek a mozgalomnak a polgári demokrácia? Azért, mert az volt az alapvető, ilyen formában nem kimondott, de ma már látható célkitűzése, hogy a gazdasági, anyagi növekedéssel a társadalom egyre nagyobb részének egyre nagyobb részvétele járjon együtt. Politikailag ezt a célt úgy és akkor lehetett a leginkább megközelíteni, ahogyan és amikor ezeknek a rétegeknek az adott politikai struktúrában belül egyre érezhetőbb politikai befolyásolási lehetősége lett. Ezért szálltak harcba, és az az első időpont a történelemben, amikor úgy látszott, hogy az ún. fejlett Nyugaton elérték egy döntő fordulatot, 1918 volt. A 20-as években pedig megint nagyon ingadozó dologgá vált a demokrácia majd minden országban; a nagy világgazdasági válság bekövetkezése után, azaz a 30-as években pedig a polgári demokrácia majdnem mindenhol különböző

formákban lépésről lépésre összeomlott. Csak így, a gazdasági folyamatok szempontjából nézve lehet megmagyarázni, hogy akkoriban a polgári demokrácia keretein belül miért nem lehetett volna karbantartani a növekvő részvételre vonatkozó igényeket: nem volt rá mód anyagi oldalról.

Miért mondom el ezt a nagyon jól ismert sztorit? Azért, mert 1945 után a jóléti társadalommal sokkal szilárdabb módon indult újra ez a nagyobb anyagi részvételre irányuló folyamat, s tényleg a demokrácia tágulásával járt együtt. Egészen a 70-es évekig, amikor is a gazdasági ciklus fordulópontja után Nyugaton reálpolitikai síkon a lakosság egyre nagyobb része számára eltűnt ez a stratégia, miszerint ha most leadom a voksom egy bizonyos pártra, mondjuk a szociáldemokráciára, akkor ennek az lesz a következménye, hogy jobban fogok élni hosszú távon, vagy stabilizálódni fog az életszínvonalam. Ez mindenféle szinten megszűnt, és ezzel párhuzamosan – 5 vagy 10 év késéssel – mindenhol jellegzetes módon csökkent a választási részvétel. Innen kell kiindulni, ha megpróbáljuk megmagyarázni, miért van válságban a polgári demokrácia Nyugaton is.

Az illusztrációban szeretnék rátérni Kelet-Európára is, és egy olyan jelenséggel foglalkozni, ami a 70-es években bekövetkezett fordulattal állt és áll kapcsolatban, és ez a *civil társadalom körüli viták és mozgalmak*. **A civil társadalom mint a parlamenti demokráciával és/vagy az állammal szembeni fogalom Kelet-Európában egyszerre nagyon különböző értelmezésekben jelent meg.** A régi rendszerrel szemben elsősorban liberális oldalról, de a baloldalon is e fogalom segítségével kezdték az államgépezetet bírálni. Baloldaltól leginkább a társadalmi öngazgatás hiányát hangsúlyozták. Liberális, azaz jobboldaltól – látszólag nagyon hasonlóan – az állam ún. „túlsúlyával” fordultak szembe. A 80-as években Nyugat-Európában is főleg a baloldal használta a „civil társadalom” kifejezést. A legkülönfélébb ún. alternatív mozgalmak hátterében többek között az a gondolat húzódott meg, hogy nem elégedhetünk meg a demokrácia elért mértékével. Még Willy Brandték is azzal a jelszóval indultak, hogy „Merjünk több demokráciát megvalósítani!” („Mehr Demokratie wagen!”)

A 80-as évek vége felé azonban mind Nyugat-Európában, mind Kelet-Európában súlyos kudarcot vallottak a civil társadalommal kapcsolatos elképzelések. A baloldaliaknak is rá kellett döbbsenniük, hogy az állam leépülése ténylegesen inkább az emberek magukra hagyását jelenti. Visszatekintve tehát megállapíthatjuk, hogy **a civil társadalom eszmekörének reneszánsza valójában a keynesianista és a szocialista rendszerek válságának tünete volt.** Amikor Magyaror-

szágon az akkori liberális ellenzék unos-untalan a demokrácia jelszavával lépett fel a régi, nem demokratikus rendszerrel szemben, már nem az angolszász mintájú polgári demokrácia „utoléréséről” és felépítéséről volt szó, hanem arról, hogy a gazdasági válság következményeként – a neoliberális átstrukturálódás szellemében – kiépítsék a pusztán formális demokrácia intézményrendszerét. Az alternatív szerveződések a 80-as évek második felében Nyugaton is „visszapiacosodtak”, sőt, arra kényszerültek, hogy – nagyon olcsón vagy ingyen – átvállalják az államtól azokat a feladatokat, amelyeket az már nem akart tovább vállalni az ottani neoliberális fordulat következményeként.

Végső konklúzióként Kelet-Európára nézve azt lehetne kiemelni, hogy **egy olyan történelmi időszakban, amikor periferizálás folyik** – és ez határozottan így van már a 80-as évek elejétől –, **elenyészően kicsi az esély a polgári demokrácia kiterjesztésére**. Bármennyire hangosan hangoztatja is a liberális oldal ebben a történelmi helyzetben, hogy liberális demokrácia kell, neoliberális gazdaságpolitikájával pontosan azokat a jelenségeket produkálja, amelyeknek létezése akadályozza a polgári demokrácia felvirágzását.

H. P.: Meg kell vallani, kicsit zavarban vagyok, mert ma este én vagyok a csizma az asztalon. Az előttem szólók nálam kedvezőbb helyzetben elemezhetnek egyes jelenségeket, mert a kívülről az analitikus megközelítési módja könnyebbé teszi a kritikai megközelítést, mint az aktív politizálás szituációja. Én nem hiszek abban, hogy egy politikusnak van egy egyetemi adjunktusi énje, és van egy politikusi énje. Az elmúlt négy év tapasztalata a magyar demokrácia botcsinálta politikusainál azt mutatta, hogy választaniuk kellett, és nem gondolom, hogy véletlen, hogy Tamás Gáspár Miklós most inkább a *Kritikában* ír és a választásban nem vesz részt, vagy Kis János a Közép-Európai Egyetemen fejt ki tevékenységét, ahelyett, hogy a politikában szerepelne. Bizonyos értelemben ez az aktív politizálás korlátot szab az analízis számára. Ugyanakkor a kérdéseket, amelyeket felvetettek az előttem szólók, én egy más perspektívából közelíteném meg. Arra a kérdésre, hogy válságban van-e a politikai demokrácia vagy a liberális demokrácia, egy kicsit más szempontból válaszolnék. Akik előttem szóltak, valamennyien nagyon erőteljesen Európa-centrikusan és az európai hagyományok szempontjából közelítették meg a kérdést, miközben én úgy érzem, hogy a világfolyamatokat nem feltétlenül a liberális demokráciához való viszony határozza meg. Én két mozgásirányt látok a mai világban. Az egyik mozgásirány *a világ egységesülésének iránya*, egy új egységes világszerkezet, a

bushi politikában és az ezt továbbvivő clintoni világpolitikában *expressis verbis* megfogalmazódó „új világrend” filozófiája, amely mindenekelőtt az Európa és az USA közötti egységesülési folyamatot erősíti, és amelynek politikai dimenziói valóban a polgári demokrácia, a részvételi lehetőségek fogalmaival és más ehhez hasonlókkal írhatók le, miközben a világ nagyobbik részén egy egészen más irányú folyamat zajlik.

Bizonyos értelemben hiányérzettel hallgattam az előttem szólókat, akik semmit nem szóltak a világ azon régióiról, ahol ma már a világ többsége lakik, az iszlám országokban végbemenő folyamatokról, amelyek a demokrácia kategóriáiban semmilyen értelemben nem ragadhatók meg, hanem – éppen ellenkezőleg – egy egészen más síkon zajló folyamatot írnak le. Az iszlám terjedése és a szekuláris állam tagadásának terjedése, amelynek folyamatai szerintem nemcsak Ázsiában és nemcsak az iszlám országokban figyelhetők meg, hanem megfigyelhetők a kelet-európai térségben is, egyfajta visszatérés a 19. század előtti válaszokhoz. Azt hiszem, hogy ezzel a kérdéssel a globális folyamatok szempontjából foglalkozni kell. Azok az elvek, amelyeket a polgári demokrácia elveinek tartunk, az egységes világ szempontjából érdekesekek. Abból a szempontból, hogy melyek is az egységes világhoz tartozás normái, amit természetesen a Nyugat diktál, és amit diktálnak olyan egyezmények, mint az európai egységesülési folyamatot meghatározó egyezmények, vagy az ENSZ alapokmánya, amely egy világegység alapját jelentheti.

Úgy érzem, hogy **nem a demokrácia belső válsága az, ami motiváló tényező, hanem a világ gazdasági válsága.** Ezzel kapcsolatban a kérdés az, hogy ez a válság, amit a 90-es évek elején tapasztalhatunk, *végleges összeomlási válság* – ahogyan az USA vonatkozásában Paul Kennedy 88-ban megjelent alapmunkájában (A nagyhatalmak tündöklése és bukása) végigviszi, hogy ti. az impérium túlköltekezése hogyan eredményezi a végleges összeomlását ezeknek a hatalmaknak és a hatalmak alapjait képező rendszereknek – vagy az erre a kihívásra válaszoló Joseph Nye-nak az elemzése a helytálló, aki azt mondja, hogy ezek *ciklikus válságok*. Szerintem ebből a szempontból közömbös, hogy a válság ciklikus vagy végleges válság, miközben a nagy kérdés az, hogy ezekre a válságokra milyen válaszok születnek. Most úgy látom, Kelet-Európa számára *történelmi tragédiát jelent az, hogy a válság csúcán csatlakozott ehhez a rendszerhez, egy olyan világrendhez, amely éppen válságban van.* Most nem akarom a praktikum szintjén vitatni a nyugat-európai vagy észak-amerikai politikai válságot, de amikor pl. Kanadában egy eredetileg haladó konzervatív párt

gyakorlatilag tökéletesen megsemmisült, és ezáltal a konzervatív nézetek hagyományát már egy korábbi konzervatív filozófia, a nemzeti konzervativizmus veszi át, ez gyakorlatilag kihívást vagy ellenpólust jelent a baloldallal szemben. Folytathatnám ugyanígy Európában azokkal a jelenségekkel, amelyek a hagyományos politikai törekvések válságát mutatják (akár Olaszországban az összeomlással, ami nemcsak a demokrácia válságát jelenti, hanem ennél mélyebbre ható problémákat tükröz).

Amikor Kelet-Európa csatlakozni akar a polgári demokráciákhoz, akkor valóban ahhoz az alapkérdéshez érünk vissza, hogy milyen lehetőségek vannak egy nemzeti állam számára a továbbéléshez. És én azt hiszem, hogy a lehetőségek leszűkülnek. Számomra a lehetőség leszűkülése két alternatívára vonatkozik. Az egyik alternatíva: további erőfeszítések az egységesülő világ irányában, ami csökkenti a participációs lehetőségeket, ezáltal csökkenti a demokráciát is. A másik lehetőség egy olyan konzervatív (és itt a szónak a tradicionális értelmében konzervatív) megújulás, amely jelenti egyrészt az iszlám megújulását és a szekularizáció feladását, de jelenti ugyanígy a kelet-európai térségben és bizonyos értelemben az Egyesült Államokban is a visszatérést a 19. század előtti eszmékhez.

P. L.: Én a következőt tudnám ehhez hozzáfűzni. Az egyik paradigma, amihez ezt kapcsolni lehet, ez a szerencsétlen Fukuyamáé. Elkerültük eddig, de ha már előjött, minősítsük. Ez egy meglehetősen primitív, igazi öntelt, vulgár-liberális fecségés, mindenféle önreflexió nélkül, komoly ismeretbeli problémákkal. (Tudvalévő, hogy a 80-as évek végén a szovjetológusok veszélyben érezték a széküket, és ez az egyik dobásuk volt, hogy a legitimitációjukat megteremtsék.) Jól jellemzi egyébként az amerikai szellemi életet, hogy két évvel azután lett sláger ez az ominózus tanulmány, miután éppen a Paul Kennedy könyve meg Allen Bloom könyve kapcsán még rendkívül önkritikus és borúlátó közhangulat uralkodott. Mindazonáltal, ami abban írva van, az bizonyos értelemben megfontolandó. Abban az értelemben, hogy **az európai kultúrkörben ellehetetlenültek az alternatívái ennek a liberális demokráciának.** Tehát itt nem az egész világról van szó, nem a történelem végéről van szó, és nem is valami szükségszerűségről, hanem arról, hogy az európai kultúrkörben mind a jobb-, mind a baloldali totalitarizmus megbukott; az előbbi gyorsan és látványosan, az utóbbi hosszas kínszenvedés után. Arról van szó, hogy ez a bizonyos előző rendszer, az „ancien régime”, egy nem európai típusú modernizációt hozott. Kétségtelenül modernizált, ahogy Chur-

chill mondta: Sztálin faekével vette át az országot, és atombombával búcsúzott el az árnyékvilágtól. Ez nagyon komoly modernizációs teljesítmény. Ami minket illet: ha ezelőtt öt évvel kérdezték volna ezt tőlem, akkor azt mondtam volna, hogy mi ennek semmit sem köszönhetünk, tehát hogy nekünk csak feleslegesen elvesztegetett 40 év, egy rettenetes szenvedéseket hozó kitérő volt. Ma azt kell mondanom, hogy nem fogalmaznék ilyen élesen, mert annyiban igenis volt modernizációs értéke – nagyon vulgárisan szólva –, hogy a reakció szétverte. Nem annyira verte szét, amennyire ezt **Eörsi István** szerette volna, de mindenesetre jelentős teljesítmény az, amit e tekintetben végbevitt. Mindazonáltal: minékünk mégis az európai típusú, polgári modernizáció útján kell továbbmenünk.

A másik dolog, hogy a mi genezisünk azért a Kádár-korszak. Ezt ma már hajlamosak vagyunk elfelejteni, és valóban megdöbbenő az a intellektuális hiány, ami ennek a földolgozásában mutatkozik. (Itt egyébként megint az *Eszmélet* jár elől jó példával.) Az a rendszer végül is két pilléren épült. Az egyiket úgy nevezték, hogy szocialista közmegegyezés, később már úgy, hogy nemzeti egység, a másikat pedig úgy, hogy szocialista vívmányaink. Az első konfliktuskerülő politikát jelentett, vagyis hogy a hatalom a potenciálisan valóban erős társadalmi csoportokkal kerülte a vitát, az utóbbi pedig az értékálló nyugdíjakat, az infláció hiányát, a teljes foglalkoztatottságot, az alacsony árú közszükségleti cikkeket jelentette. Ez a rendszer alapvetően a lényegileg változatlan gazdaságon bukott meg: a gazdaság nem volt képes olyan teljesítményre, amely ezekhez a pillérekhez elegendő lett volna. Tehát „szocialista vívmányaink” azért nem maradhattak meg, mert a gazdaság nem produkált; a gazdaságot pedig azért nem lehetett átalakítani, mert a konfliktuskerülő politika ezt megakadályozta. Ez egy ördögi kör, a három elem egymás foglyává vált, és kiderült, hogy a rendszer nem legitim, hanem csak evidens. A közmegegyezés nem a hatalom és az alattvalók között van meg, hanem pusztán az alattvalók egymás közti belátásából áll. Ehhez képest eléggé világosan látszott, hogy mit kell itt csinálni. A szocialista nemzeti egység, tehát a konfliktuskerülő politika helyett pluralista demokráciát, szocialista vívmányaink helyett szociálpolitikai rendszert, az alapvetően változatlan gazdaság helyett pedig piacgazdaságot kell csinálni. Ez nem elméleti kérdés és nem teoretikus értékválasztások kérdése, hanem szükségszerűség, ami elé a rendszerváltó értelmiség került.

SZ. P.: Ha lehet reagálni néhány dologra, először Nyugat-Európáról beszélnék, és aztán térnék rá a magyar problé-

mákra. Susan Zimmermann nyomán még inkább aláhúznám, hogy már liberális demokráciáról beszélni is félrevezető, nevezetesen abban az értelemben, hogy a 19. században a liberalizmus és a demokrácia kizárta egymást. A 20. században a fejlett tőkés országokban valóban nem zárja ki, ám én éppen ezt nevezném pluralista demokráciának. Szóval ne feledjük el, hogy a liberális demokrácia vagyoni és műveltségi cenzusra épült, és ne feledjük el azt, hogy részben a munkásmozgalom, részben a polgári radikális erők kényszerítették ki a demokratizálódását ezen nagyon is elitisztikus felállásoknak, amelyekkel a kapitalizmus a klasszikus idősza-kaiban, keletkezésekor, de még a két világháború között is működött. Tehát ezek vívmányok, és szerintem a II. világháború utánra elmondhatjuk azt, hogy a polgári demokráciának ez a pluralisztikus formája civilizálta a hatalomgyakorlást. Ha most egy konzervatív Európába megyünk, akkor látni kell azt, hogy valóban sok szempontból ez kritikai mértékeket is jelent itt Magyarországon. Ha például olyan nézetek kapnak lábra magukat liberálisnak mondó szerzőktől (akiknek nem lehet kétségbe vonni ezt az önminősítését, de közben vastagon átcsúsznak a mélyen konzervatív megfontolásokba is), hogy az érdekszervezeteket száműzni akarnák a politika világából, és valami steril parlament jegyében gondolkodnak a dolgokról, akkor mindezzel nagyon is ellentétes ez a gondolkodás-mód. A 60-as, 70-es évek Nyugat-Európájában természetesen nemcsak a képviseleti demokrácia elemeiről, hanem nagyon komoly és kidolgozott érdekegyeztető mechanizmusokról mindig is szó volt. A polgári demokrácia három összetartója (képviseleti demokrácia, érdekegyeztető, korporatív mechanizmusok és a közvetlen demokrácia bizonyos formáinak az akceptálása) közül nem lehet kikapcsolni a korporatív színteret.

Magam úgy látom pl. a Kádár-korszakot, hogy abban működött egy rendkívül hatékony érdekegyeztető mechanizmus. Nevezetesen a Központi Bizottság volt az a testület, ahol az ország összes intézményének vállalati-gazdasági, kulturális és egyéb területek összes intézményi vezetője jelen volt. Aki nem hiszi ennek a jelentőségét, az olvassa el azt a 60 oldal ragyogó elemzést, amit a Konrád-Szelényi írt „Az értelmiség útjában”-ban a kelet-európai hatalomgyakorlás rendszerének ezen problémájáról, ti. hogy a racionális érdekegyeztetésnek egy felettébb magas szintű technikája alakult ki. Más kérdés, hogy ez nem segít azon, hogy aztán a 80-as években a rendszer válságba került. A lényeg az, hogy mint politikai formára erre épített, és ma pedig igencsak negligálni akarják itt és most Magyarországon ezt a dolgot. Vannak kritikai mércék tehát, de ugyanakkor veszélybe került e mércék érvényesség-

A nyugati demokrácia fellendülése.
Parlamenti választás (Berlin, 1954)

(Zwischen Krieg und Frieden)

ge, mert Nyugaton is visszafordulnak a szociális jogállamtól a liberális értelemben vett jogállamhoz, ami egyfajta minimális államot állít előtérbe, nem pedig a szociális paktumok sorát.

Mindezt alaposan át kell gondolni egy olyan országban, ahol például – számomra döbbenetes tény – az esztergomi Suzuki gyárban a vállalkozók 12%-os maximális béremelést akartak adni egy évben, akkor, amikor 23–25%-os infláció van. Nyugat-Európában ezek elképzelhetetlen dolgok. 40–50 évig működött, hogy a munkatermelékenység arányával emelik a béreket, hogy a vásárlóerőt megőrzik. Jó, elmúltak a növekedés-korszakok, meg mérséklődtek, meg stagnálás van, de nem arról van szó, hogy ott a bérekből ilyen mértékben engednének. Ott vannak olyan politikai szervezetek, amelyek képesek ezt megvédeni. A béralkuban elképzelhetetlen ilyen visszaesés, hogy 25%-os inflációnál 12% béremelés legyen. Itt, Kelet-Európában nagyon nehéz érvényesíteni azt, ami Nyugat-Európában hosszú évtizedek alatt kikristályosodott, de mindenesetre a mércéit és a követelményeit át kellene venni. A magyar szakszervezetek szerintem súlyos hibákat követtek el a rendszerváltás folyamatában, egy-kettő már le is lepeződött (például hogy némelyik nem is olyan nagyon szakszervezet, inkább csak egy szervezet pénzzel).

Egy dolog volt a szocializmusnak a sztálini korszaka, ahogy David Lane mondotta, hogy „a protestáns etika kelet-

európai válfaja a sztálinizmus". Azt kell mondanom, hogy Magyarországon mi nem ebben éltünk már 1963 után, úgyhogy ne gondolja itt senki azt, hogy a szovjet típusú iparosítás és társadalomszerveződés korszakában élt, amikor 1963–88-ig – ez 25 év – másban élt már: egy olyan, árugazdaságon alapuló és az érdekegyeztetésnek is sajátos formáit produkáló rendszerben, ami természetesen a világgazdasági nyomást és a gazdasági válságot nem tudta kivédeni. Ez aláásta a rendszer alapjait, és a tömegek szemében is elvesztette a felhajtó erejét, csak hát a tömegek azt gondolták, hogy jobb jön utána. Na most, **ami eddig jött, az alulmúlása az elmúltnak**. Most lehetünk türelmesek, mert középtávon, hosszú távon talán több sikerélményben lesz részünk, és a világgazdaságnak esetleges növekedési korszakai majd meginjekciózzák a mi hazánkat is, meg a térség egészét. Biztos, hogy a népesség egészének ez jót tenne, de nem gondolom, hogy például a munkanélküli szint egy közepesen fejlett tőkésországban valamikor is 10% alá menjen; szóval lehet, hogy kikötünk a spanyol 20%-nál, rossz esetben, bár az is lehet, hogy akkor már a társadalomban anarchia lesz. Illúzió, hogy 10% alá megy majd a munkanélküliség. Körül kell nézni a világban, hogy mit jelent a közepes fejlettség.

Ilyen értelemben azt kell mondanom, hogy *ami itt igazán megbukott, az a szovjet típusú szocializmus, nem pedig mindenfajta szocializmus lehetősége*, és típusában sem azonos dolgokról van szó. A lényeg azonban az, hogy **a polgári demokrácia bizonyos értékeit lehet követelni, de a társadalmi szükségletekre reagálni nem tudó pártok nyugat-európai válsága a közvetlen demokrácia felől bírálható**. Nem abban az értelemben, hogy helyettesíthetné és kizárhatná a képviselőket; a közvetlen és a közvetett is átmegegy egymásba. Egy kötött mandátumos képviselői demokrácia nagyon is közvetlen. A jelenlegi világban mindenütt kötetlen van. Ez nem véletlen, de mindenesetre progresszív követelésnek tartom és nem refeudalizációnak azt, hogy a mandátum bizonyos kötöttsége fennálljon. Másodszor: természetesen **a mai technikai és információs rendszerek** – gondolok itt a telefonra és a kommunikációs rendszerekre, számítógépekre, hiszen húsz év múlva minden háztartásban lesz ilyen – természetesen teljesen **új lehetőségeket biztosítanak a közvetlen demokráciának**. Nem arról van szó, hogy az államélet ezentúl primitív lesz és hogy minden szakácsnő elboldogul benne, szó sincs erről. De arról mindenesetre szó van, hogy az egyébként sokszor rendkívül demagóg és félrevezető módon szervezett közvetlen választások részben meg-szorosozhatók lennének, részben pedig differenciáltabban felvethető problémákat, alternatívák közötti választást jelenthetnének.

Nem gondolom azt, hogy Magyarországon lesz ebben át-törés, de el tudom képzelni, hogy adott esetben a technikai lehetőségek bázisán a baloldali társadalmi erőknek ebbe az irányba kell elmozdulniuk. A jobboldal úgy válaszol, ahogy ezt Olaszországban láthatjuk: a hagyományos kereszténydemokrácia teljes csődje után nagyon hamar megretten-tek a baloldal előretörésétől, és Berlusconi úr egy pillanat alatt beindított a Forza Italia mozgalmat. Csak a Forza Milanban érték vele egyet, az Itália-mozgalomban nem, de nyilvánvaló, hogy máris készen áll arra, hogy elkerülje a bal- és a jobboldalnak azt a polarizálódását, amiben feltehetőleg a baloldal győzne. Ilyenkor semmi sem számít, ilyenkor nem a politológusoknak azok a tételei jönnek, hogy nem a burzso-ázia vesz közvetlenül részt a hatalomban, hanem rábízta azt egy politikai osztályra, hanem azt a megoldást választják, hogy ha adott egy ilyen médiakirály, multimiliomos, akkor a személyes tekintélyét kell kihasználni, nehogy véletlenül baloldali hatalom jöjjön létre. Úgyhogy a jobboldal lényegében hagyományos eszközökkel reagál; és azt állítom, hogy vol-taképpen a *közvetlen demokrácia* lehet olyan elem, amivel a jelenlegi pluralisztikus demokrácia egy kicsit felfrissíthető, és az elkopottságával szemben valami újat lehet mondani.

S. Z.: Szigeti Péter fejtegetéseire szeretnék reagálni, arra, amit a nyugati szakszervezetek érdekegyeztetési folyamatairól mondott. Kicsit korrigálni akarom, és ez sajnos még rosszabb fényt fog vetni a magyar Suzuki és a magyar de-mokrácia közötti viszonyra.

A 80-as évektől Nyugaton az emberek egyre inkább nem láttak értelmet vagy célt abban, hogy a szakszervezeti érde-kegyeztetés szintjén képviseljék saját érdekeiket. Miért? A 80-as évek elejétől kezdve majdnem minden fejlett nyugati or-szágból is csökkennek a reálbérek. Nem olyan drasztikusan természetesen, mint a harmadik világban, és nem olyan drasztikusan, mint később Kelet-Európában, de csökkennek, ugyanakkor egyre több ember kiszorul az érdekegyeztetési folyamatokból. Egyre több ember nem rendelkezik állandó munkaviszonnyal, egyre több ember munkanélküli, egyre több ember feketemunkás. Nincsenek számukra bértárgyalá-sok, nincsenek szakszervezeteik, nincsenek jóléti mellékjő-vedelmeik, hanem egész egyszerűen a deregulált piacra van-nak utalva. Ezek az emberek, akik számára a szakszervezet nem harcolja ki a reáljövedelem növekedését, és akiknek a munkaviszonya egész egyszerűen ki van szorítva ezekből a tárgyalásokból, sorozatban lépnek ki a szakszervezetekből. Általában véve is igaz: amikor érezhetővé válik az emberek tömegei számára, hogy a hosszan tartó gazdasági válságban

a szociáldemokráciának és a szakszervezeteknek már nem áll „szándékában” az ő anyagi érdekeiket hatékonyan képviselni, végül is csökken az érdekeltségük az egész politikai szférában való részvételben. Statisztikailag kimutatható, hogy a 80-as évektől kevesebben mennek el a választásokra, és sok munkásember már nem is adja a voksát a szociáldemokráciára.

Ha ezeket az alapvető összefüggéseket összevetjük a magyar folyamatokkal, akkor például a magyar Suzuki és a magyar demokrácia esete közötti viszony úgy fest, hogy a gazdasági liberalizálás, a külföldi tőke iránti nyitás sem jár együtt manapság a munkások jólétével és a fent vázolt jóléti demokráciával. Ennek fényében viszont **az, hogy a rendszerváltás korában Magyarországon és az egész térségben a demokrácia volt a jelszó, politikailag eleve hamis, tisztán ideologikus fogalomnak tűnik számomra.** Valójában nem arról volt szó, hogy a demokráciát be kell vezetni az antidemokratikus régi rendszerrel szemben, hanem arról, hogy a gazdasági neoliberalizmust a demokrácia jelszavával feldúsítva akarták bevezetni. De még mindig továbbél, ha már nem is dominálja annyira az egész sajtót a két fogalom: a piac és a demokrácia gondolatlan összekötése.

Z. K. L.: Elég elkészerítő helyzetkép bontakozott ki a végére: recsegnek, ropognak a világ eresztékei, 30–40 év múlva egy lezárt történelmi fejezetnek tűnik majd visszamenőleg a polgári demokrácia... Ahol most effektív válságban van, ott a történelemből már jól ismert ordasabb erők előrenyomulása figyelhető meg, ahol viszont éppen kiépülőben van, ott belebetonozódik az egymást váltó elitök hatalomgyakorlásába. Joggal mondhatja az elkészeredett állampolgár: azon kívül, hogy a társadalomtudományi leírás eszközei számomra érthetővé tették, hogy a demokrácia sem más, mint az elitök cseréje, ill. az elitök cserélhetősége, attól még az a tudat, hogy politikai érdekem csakis és kizárólag annyiban jelenhet meg ebben a metszetben, amennyiben valamelyik versengő elit politikai játszmáinak eszközévé tehető. Ez nem éppen biztató perspektíva. Még a Szigeti Péter által most érintőlegesen megfogalmazott más típusú hatalomgyakorlási logika ígérete sem igen nyújt biztatást. Ezért újra fel kell tenni a kérdést: van-e, és ha van, milyen alternatívája van a polgári demokráciának?

H. P.: Szigeti Péter fejtegetésére szeretnék annyiban reagálni, vagy kérdést feltenni, hogy *létezik-e egy ideális társadalmi berendezkedési modell*, amely olyan participációs lehetőségeket nyújt – nevezük azt szakszervezetnek, vagy Ross Pe-

rot-i közvetlen bekapcsolódási lehetőségnek –, hogy mindenkinek a szobájában legyen egy komputer, amivel a döntéshozatalban részt tud venni, és akkor kiteljesedik a demokrácia, hiszen a háziasszony irányítja a politikát és a gazdaságot. Én ebben nem hiszek. Tehát nem hiszek abban, hogy létezik egy ideális társadalmi típus, ahol mindazokat a problémákat meg lehet osztani, ami feszíti ma az emberiség létét. Nem hiszek abban, hogy lehetséges gazdasági egyenlőséget, vagy egy gazdasági versenyben tökéletes esélyegyenlőséget nyújtani, és nem hiszem azt, hogy a szükségképpen meglévő különbségek kiegyenlíthetők jó társadalmi modell-szervezéssel. Ezért nem hiszem azt, hogy a politika fejlődése meghatározott irányba megy: a politika fejlődését szerintem a korábbi kor sokkal jobban meghatározza, mint a jövőképe.

P. L.: Én is Szigeti Péternek akarok válaszolni, egy egyetértő és két vitatkozó megjegyzéssel. Az egyetértő: **a liberális demokrácia fogalma bizonyos értelemben önellentmondás**, tehát a pluralista demokrácia legalább annyira a szocialista mozgalmak eredménye, sőt inkább az, mint a liberalizmusé. Valóban, a klasszikus 19. századi liberalizmus szükségszerű eleme a választói cenzus. A híres 18. század végi német koraliberális, Justus Möser az mondja, hogy úgy kell elképzelni az államot, mint egy részvénytársaságot: a tulajdonosok a tulajdonuk arányában részesülnek a jogokból. **A cenzus így nem valamilyen feudális maradvány, hanem logikus velejárója a liberális rendszernek.** Ehhez képest az, ahol ma tartunk, egy évszázados folyamat eredménye, amiben vastagon benne van a szocialista, szociáldemokrata mozgalom – mindez igaz.

Az egyik vitázó megjegyzésem. Ezt így ugyan nem mondtad ki, de a szavaidból már-már azt lehet érezni, hogy ami történt, az tulajdonképpen *értékvesztés*. Ugye 1963-tól 1988-ig működött itt egy már nem sztálinista korporatív rendszer igen jó érdekegyeztetéssel, differenciált kijáró mechanizmusokkal, és így tovább; ehhez képest jön a jobboldal és beleköp a levesbe, proletarizálja az egész társadalmat. Ettől azért óvni... Sajna-bajna ezzel a kormánnyal nagyon ráfáztunk. **A szerencsétlen magyar középosztály elhitte a nyugodt erő szlogenjét, azóta is ennek a levét isszuk**, de hát ez azért ugye nem jelenti azt, hogy az átalakulás egésze ne jelentene valóban értéknövekedést.

Kettő: *közvetlen demokrácia*. A baloldali demokrácia-kritikák állandó eleme, hogy a képviselői demokrácia álságos valami, mert a tömegek részvételének nem ad teret. Ez természetesen a rousseau-i vonalra megy vissza, aki szerint ugye az angolok addig szabadok, amíg leszavaznak, utána

elvesztik a szabadságukat. Én azt gondolom ezzel szemben, hogy ez nem így működik, vagyis a modern polgár nem politikai izgalomba akar jönni állandóan, hanem azt szeretné, ha békén hagynák. Benjamin Constant klasszikus tanulmányában, az *Antikok és modernek szabadságá*-ban azt mondja, hogy az antik demokráciában a katona a szabad, a modern demokráciában pedig a kereskedő polgár. Az antik szabadság mércéje az, hogy valaki részt vehet-e a fórumon, az agórán, van-e szavazati joga, beleszólhat-e, a modern demokrácia mércéje, hogy valakinek a „privacy”-jét (Constant a nagyon kevés valódi francia liberálisok közül való, aki tényleg angolszász módon gondolkodik) békén hagyják-e. A polgárnak vannak ugyan eszközök a kezében, hogy befolyásolja a politikát, de szabadságának a záloga az, hogy az ő életébe a politika ne szólhasson bele. Én azt gondolom, mindenféle doktrínérség nélkül, hogy ez így van. Semmiféle tömegek nem akarnak semmiben részt venni.

SZ. P.: Természetesen a jövő felől is meghatározódik a jelen, nevezetesen, hogy milyen eszmények és célképzetek vezérlik a cselekvéseinket, azt azonban hadd tegyem hozzá, hogy a politika nem kizárólag a jövő felől határozódik meg, hanem ott erőviszonyok vannak, és gazdasági-társadalmi feltételek behatárolják a politikai cselekvést. **Alapvetően a világgazdasági függési rendszerekből kell levezetni a kelet-európai rendszerváltást és nem a magyar társadalom immansens erőiből,** mert sokkal inkább a külső vált belsővé, úgy-hogy nem gondolom azt, hogy itt egy autochton mozgás volt, ami 1988–89-ben bekövetkezett.

Perecz László két megjegyzése részben nyitott kapukat döngtet, egy kicsit túlinterpretált, mert én a polgári radikalizmus jelentőségére is rámutattam. De hadd ragadjam meg itt az alkalmat, hogy elmondjam: az egyik legszomorúbb tény számomra éppen az, hogy a FIDESZ olyan pártnak indult, amely ezeket a számomra is becses értékeket kezdetben felvállalta, azonban tett egy olyan fordulatot az elmúlt évben, amelyik ezt sutba dobta. Véleményem szerint tehát Magyarországon ez a pozíció is lekötetlen, de sajnos Perecz bárátom se fogja lekötöni, mert hát amit megfogalmaz, a demokrácia „loyalty” eszményét (hogy ti. voltaképpen a modern polgár az csak arra vágyik, hogy időnként válasszon, egyébként pedig semlegesen viszonyuló kívülálló), azzal én a „citoyen-eszményt” állítom szembe, ami tartalmilag több és más. **Nem egyszerűen a magánvagyon és a privát vagy az intim szféra az, ami értelmet ad az életnek.** Ha úgy gondolja, hogy ez engem az antikvitásba visz vissza, én meg azt gondolom, hogy Tom Paine-hez, Adyhoz, József Attilához

– és nemcsak Rousseau-hoz – visz vissza, tehát van ennek 20. századi megfelelője is.

Egyébként olyasmiket adtál a számba, amiket én nem mondtam; hogy proletarizálódás folyik a magyar társadalomban, én ezt csak elolvashatom. Hogy a polgárosodás másikkól a proletarizálódás, ezt Szelényi írta meg. Ennél azonban fontosabb dolog az értékvesztés- vagy értéknövekedés-probléma szempontjából, hogy én bizony tényleg nem azt gondolom, amit te kimondtál, hogy itt a nyugodt erővel pusztán rosszat húztunk, és más kormánnyal alapvetően megváltozna a helyzet. Szerintem arról van szó, hogy sok mindent lehetne jobban és másként csinálni, különösen sok szabadságunkban fosztanak meg a szellemi-kulturális szférában. (Számomra a Magyar Televízió teljesen élvezhetetlen, és azt kell mondanom, hogy az átkosban meg igen színvonalas volt.) Van, ami a nyugodt erőn múlt, de az alapvető struktúra nem a nyugodt erőn múlik, hanem azokon a világ-gazdasági mechanizmusokon, amiket én próbáltam bekapcsolni az elemzésbe. Az, hogy a GDP 1991-ben 11,9, 1992-ben 4,5%-kal, az elmúlt két évben 3%-kal csökkent még a hivatalos statisztikák szerint is... ne áltassuk magunkat. Egy rendszer teljesítményei valahol mérhetőek.

Természetesen a felső és középosztályok töredékei a perifériákon is a centrum felső- és középosztályainak jólétét élvezik, ugyanakkor, amikor az alsó osztályok már nem a centrum alsó osztályainak színvonalán, hanem a periféria és a félperiféria alsó osztályainak színvonalán vannak. Ha a magyar társadalom elmúlt négy évére kell ezt konkretizálni, akkor az általam ismert szociológiai munkákból a következő kép rajzolódik ki. 10–15% felfelé megy, mert a korábbi felső helyzetét a nyugati színvonal felső helyzetére váltotta. Mintegy 20–30% megőrizte a pozícióját, és nem csúszik lefelé, de kb. 60%-a a magyar társadalomnak sajnos masszívan és passzívan tűrve marginalizálódik, és lefelé megy, lecsúszik. Vannak tehát mérhető társadalmi folyamatok... Mindez rövid és középtávú tendencia: hogy hosszú távon mi jön, azt nem látjuk előre, és természetesen ilyen értelemben soha sincs végső mérleg, de nyilvánvaló, hogy néhány tíz év után, mondjuk, ellenőrizhető lesz egy olyan állítás is – hogy a mai vitában egy népszerű, de jelen nem lévő szerzőnek a gondolatát hozzuk elő –, miszerint nagy érték az, hogy a mai Magyarországon nyilvánosan ellenőrizhető a közsféra és a hatalomgyakorlás. Hát én elgondolkodtam ezen az állításon. Milyen jó, hogy ő részt vett ennek a rendszernek a létrehozásában, büszkén vállalta: csak az a probléma, hogy a privatizáció kapcsán a joggal és minden más hatalommal való visszaélések, amiket még időnként a koalíció tagjai is egy-

más szemére hánynak, csak a jéghegy csúcsát jelentik. Annyira azért naiv nem vagyok, hogy készpénznek vegyem, amit az újságban ma e kérdésekről olvasok. Lehet, hogy húsz év múlva fogom olvasni, valójában mik is történtek a negyven év nemzeti vagyonával. Egyébként sokat mesélnek az emberek és nyilván fel is lehet ezt dolgozni, közgazdasági elemzések között is vannak már igen érdekesek... Azt nem gondolom, hogy ez annyira nyilvános játék lenne, sokkal inkább azt látom, hogy nagyon megfontolt, nagyon elegáns, pókerarcú urak különféle állami szervezetek élén vastagon benne vannak olyan játékokban, amiket nem egészen a köz érdekében, nem egészen nyilvánosan gyakorolnak, és ugyanakkor rendkívül erőteljes érdekcsoportok szövődnek a tevékenységük köré. Ez megint egy olyan dolog, hogy bizony polgári demokratikus mértékekkel mérve is igencsak diszfunkcionális.

K. T.: Perekz László nem reagált Susan Zimmermann felvetésére, pedig kellene reagálnia, mert ezzel el kell számolnia az egész liberális gondolkodásnak és a hatalomra került liberális elitnek. A neoliberalizmus gazdaságpolitikát itt – ha jól értettem a hölgyet – a konzervatívok valósították meg: mindenestre lehet, hogy rosszul. Szigeti Péter azt mondta, hogy ezt nem is lehet túlságosan jól megvalósítani, mert ilyen liberális hatalom nem fog sehol Kelet-Európában létrejönni, ennél fogva **a neoliberalizmus következménye a polgári demokrácia meg nem valósulása Kelet-Európában.** Na most erre kellene a liberálisoknak reagálni, akik vállalják a liberális értékrendet, hogy hogy van az, hogy a liberális értékrend megtestesül, objektív struktúrákba költözik, és ugyanakkor szélsőjobbaldali mozgalmak keletkeznek mindentől Kelet-Európában ?

P. L.: Amikor arra céloztam a bevezetőmben, hogy a posztmodern inspirálóbbnak látom, akkor ezen azt értem, hogy **azzal az értékrend-átalakulással, amit a posztmodern jelent, valóban több ponton megkérdőjeleződik a klasszikus képviselői demokrácia.** Azt gondolom, hogy onnan a bírálat valóban mélyen elgondolkodtató. Dióhéjban ez a „Silent Revolution”, Ronald Inglehart 1970-es évek végi könyve: egy csendes forradalom ment végbe a fejlett Nyugaton: az értékrend forradalma. A klasszikus materiális értékrend, a biztonság, a rend, a növekedés értékrendje helyett új értékek kerültek elő (kreatív életmód, esztétikailag szép környezet, érintetlen természet stb.), tekintve, hogy az előző értékcsoporthal kapcsolatos szükségletek teljesen ki vannak már már elégitve.

S. Z.: Teljesen ki vannak elégítve?

P. L.: Ezt nem én mondom, hanem ez a könyv. Fölnőtt ugye az 1945 utáni generáció, amelynek számára a materiális szükségletkielégítés már nem jelentett gondot, mondjuk, a szükségletei nem transzformálódtak érdekké. Az érdek ott lesz alapkategóriája a politikának, ahol szükségkielégítési szempontból konfliktusos szituáció van; az emberi történelem eddig így működött, és úgy látszik, hogy itt kilépünk ebből. Hogy ez így van-e, az szociológiai kérdés, de ha igen, akkor egy csomó ponton, amire a klasszikus modern politika épült, új válaszokat kell adni. Három dolgot mondok: a közélet-magánélet különbsége, a nemzetállami szintű politika és az értékrendszer és az intézményrendszer kapcsolata.

Közélet-magánélet... Arra épült a modern politika, hogy van a magánélet és van a közélet, és ez a kettő elkülönül ugyan, de a demokratikus intézményrendszer körforgást teremt a kettő között. Ez ma megszűnni látszik, a magánélet politizálódik, a közélet depolitizálódik.

Nemzetállami szintű politika: úgy van kitalálva ez a klasszikus intézményrendszer, hogy egy nemzetállamra vonatkozó döntéseket hoz. Ehhez képest a problémák ez alatt keletkeznek, meg e fölött. Tehát egy jól működő polgári demokráciában is eléggé mérges lesz a város lakossága, ha határban egy atomhulladék-temetőt akarnak létrehozni. Másrészt a jól működő demokráciák olyan jól működnek, hogy lehetséges, hogy a következő generáció bőrrákban fog meghalni.

Az értékrendszer és az intézményrendszer kapcsolata. A két példa, a – Szigeti Péter által már szóba hozott – szabad mandátum elve meg a parlamentáris többségi elv, mindkettő a klasszikus modern berendezkedés sajátja. A posztmodern politikában nem fog működni sem a szabad mandátum elve (tehát hogy ha a képviselőt megválasztjuk, akkor nem utasítjuk és nem hívjuk vissza), sem pedig a klasszikus többségi elv (amelyik párt, vagy pártok győznek, az, vagy azok alakítanak kormányt), hiszen amikor az értékrendszer ennyire különböző, akkor azok az alapvető konszenzuális helyzetek szűnnek meg, amihez képest működtetni lehet a szabad mandátumot és a többségi elvet. Tehát ilyen értelemben itt nagyon relevánsnak tartom a liberális demokrácia kritikáit (megint ezt a szót használom, tudva, hogy nem egészen pontos).

H. P.: Ha én jól értettem, Susan Zimmermann azt mondja, hogy a kelet-európai változásokat nem a demokrácia intézményrendszere iránti immanens igény vagy valamifajta szer-

ves fejlődés hozta létre, hanem az, hogy a gazdaság teljesítőképessége a korábbi rendszerben eljutott egy olyan pontig, ahol csak az összeomlás következett, és kellett egy gazdasági megújulás, amelyet a neoliberalizmus kínált fel. Most hogy jól-rosszul, az egy más kérdés. Az a kérdése Krausz Tamásnak, hogy akkor ezek után, ami itt létrejött, az hogyan egyeztethető össze a liberalizmussal? Úgy gondolom, hogy a gazdaság teljesítőképességének adatai, amiket Szigeti Péter elmondott, nem a politikai felépítményből következtek. Nem a politikai berendezkedés hozta létre a GDP 11%-os csökkenését, nem a liberális demokrácia intézményrendszere. Nem a döntéshozatali mechanizmusokból fakad a gazdaság teljesítőképessége, hanem a gazdaságból magából. Azok az elemek, amiket itt sokan számonkérnek, és amire Szigeti Péter is hivatkozott, éppen azt bizonyítják, hogy a neoliberalis gazdaságfilozófia nem ment át a gazdaság praxisába, mert a magyar gazdaság és a kelet-európai gazdaságok általában nem kompetitívek, nem versenyre épülők, a gazdasági döntéseket nem a verseny alapján hozzák, hanem annak az állami gazdasági irányításnak a leépítése következtében, ahol a döntés központilag és átláthatatlanul születhet. Nem a versenyben a legelőnyösebb helyzetben lévők kerülnek pozícióba, hanem a hatalmi pozícióból fakad a gazdasági pozíció. Itt van a két rendszer egymásra csúszása: az egyik oldalról indul egy neokonzervatív gazdasági reform, amely szerintem a gazdaság túlélésének elengedhetetlen feltétele. A hagyományos struktúrában ez a gazdaság szerintem még annyit sem produkálhatna, mint amennyit produkált az elmúlt időszakban. De ez egy ellenőrizhetetlen kijelentés, bátran mondhatom, soha nem tudjuk majd ellenőrizni, mi lett volna ha...?

Azt súgja Perek László, hogy majd a szocialista kormány mutatja meg. Szerintem a szocialista kormány soha nem fog visszatérni ahhoz az elvhez, mert örül, hogy a gazdaságban megszabadult a korábbi pozícióktól, vagy ha visszatér, akkor még nagyobb összeomlást tud produkálni, mint aminek eddig tanúi lehetünk. Tehát a válaszem az, hogy a neoliberalis gazdaságpolitika Magyarországon nem jött létre. Azzal egyetértünk, hogy ez volt a motorja a változásoknak, ilyesfajta igény a gazdaságban, de itt nincs neoliberalis gazdaság, ez a gazdaság a piacgazdaság és az államszocializmus keveréke.

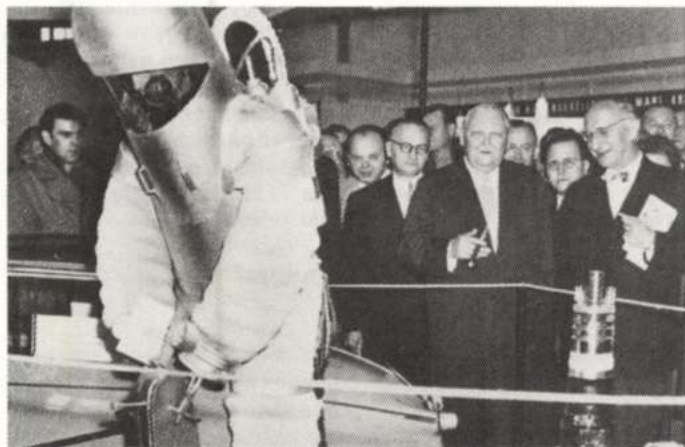
S. Z.: Logikailag sem lehetséges ilyen formában szétválasztani a gazdaságot és a politikai döntési mechanizmusokat. Minden államban, mindenhol a világon az, hogy milyen keretekben belül működik a gazdaság – még Amerikában is, meg Angliában is – politikai döntéseken alapul. Mennyire van li-

beralizálva az import, az export, befektetési előnyben mit adnak stb.

H. P.: Hiába dönt bárhol, akár Amerikában, akár Angliában az állam a gazdasági kérdésekről, az állam nem dönti el, hogy a döntés pillanatában a gazdasági kondíciók milyenek. Ez nem döntés függvénye, ez egy helyzetnek a függvénye.

S. Z.: Nem, ezeket is lehet politikai döntésekkel befolyásolni. Amikor arról dönt az osztrák kormány, hogy a General Motors-t adókedvezményben részesíti...

H. P.: De az, hogy milyen döntést hozhat, ez függvénye annak, hogy mit engedhet meg magának, milyenek azok a döntési feltételek, amik között teljesít. Egy olyan országban, ahol például a nehézipar gyakorlatilag működésképtelen, sokkal korlátozottabb az állam döntése abban, hogy engedje erre a piacra a GM-et vagy nem. Mert ha azon a piacon van egy erős belföldi nehézipar, amely versenyképes a GM-mel, akkor egészen más feltételek mellett engedheti be az állam a GM-et, mint ha gyakorlatilag nem működő nehézipar területére engedi be. Mit csináljunk az ózdi kohászattal? Ez egy érdekegyeztető döntés volt. Az eocénprogram meg más ehhez hasonló a KB Szigeti Péter és Szelényi által idealizált döntéshozatali mechanizmusában megszületett, de ezzel a meglévő beruházással mit lehet kezdeni? A lehetséges döntések szerintem korlátozottak. Nem mondhatom azt, hogy én a magyar belföldi befektető mellett döntök, ha ilyen nincs.

A szövetségi kancellár és a gazdaság
(L. Erhard egy 1950 körüli ipari kiállítás megnyitásán)

(Zwischen Krieg und Frieden)

Ha az osztrák kormány dönt aközött, hogy az angol befektetőt vagy az osztrák befektetőt preferálja, akkor ebben a döntésben feltételezett az osztrák befektető léte, de ha nincs magyar befektető, akkor hiába akar dönteni. Nem akarom a mostani kormányzatot ebben megvédeni, mert én nem érzem helyesnek a mai gazdaságpolitikát, de hiába akarja a magyar befektetőt támogatni, ha ilyen nincs.

SZ. P.: Azt hiszem, hogy ez egy nagyon meddő vita olyan szempontból, hogy teljesen eldönteni nem lehet. *Privatizáció, dezetatizáció, dereguláció és monetarizmus* – ez volt a négy bűvös jelszó. A privatizáció összefügg a dezetatizációval: az én megítélésem szerint szükségképpen termelési vertikumok és struktúrák mentek tönkre. Azt kell mondanom, hogy – a várakozásokkal szemben – termeléscsökkentő privatizáció zajlik és nem -növelő. Tehát a privatizáció és a dezetatizáció egymással összefügg; nem igaz, hogy egy csomó területről ne vonult volna ki az állam. Nagyon erőteljesen monetarizmus van Magyarországon. A deregulációban a legerőteljesebb az SZDSZ kritikája, mert még következetesebben dezetatizálna; a privatizációval kapcsolatban pedig nemrég olvastam Tardos Mártontól, hogy privatizálni kell akár egy forintért is, meg „privatizáció a privatizáció útján”... Tehát szerintem is **van liberális gazdaságpolitikai alternatívája a jelenlegi konzervatív kurzusnak, csak azt nem tudjuk, hogy mi lesz az eredménye.** Hogy aztán ki fogja megvalósítani, ne adj' isten egy Békesi-féle MSZP? Vagy konzervatív koalíció marad – ha a FIDESZ eredményesebben dolgozik majd ebben, kicsit kiszélesedve –, vagy egy szociálliberális, ami az egyedüli potenciális lehetőség. Nem nagyon gondolnék egy „nemzeti egységkormányra”, ami majdnem mindenkit magába foglalna. A kettő közül az egyik fog bejönni: el tudom képzelni, hogy a szociálliberális is az általad hiányoltat fogja megvalósítani: s lehet, hogy **annál rosszabb az egész szocialista gondolatnak, ha a szocialista párti részvétellel zajló liberális gazdaságpolitika lesz az, amely a mai a konzervatívnak az alternatíváját jelenti.**

Z. K. L.: A vita lezárásához még egyszer vissza kellene kanyarodnunk eredeti témánkhoz.

K. T.: Az eredeti kérdésfelvetésben a demokrácia mint politikai kategória szerepel, de állandóan bejönnek a gazdasági témák. Van-e a demokráciának az Önök elképzelése szerint nemcsak politikai, hanem kifejezetten szociális és gazdasági meghatározottsága? Jelent-e bármit társadalmi-gazdasági értelemben a demokrácia, vagy nem értelmezhető az Önök kategóriarendszerében?

SZ. P.: Szerencsére politikatudományi vagy szaktudományos kretenizmus nem hatotta át a vitát: itt a polgári demokráciának nem valami normatív, előíró, meg intézményi aspektusairól beszélünk, hanem úgy beszélünk, ahogy értelmes. Milyen teret nyitnak a politikai formák bizonyos gazdasági, társadalmi realitásoknak, és mi elől zárják el az utat? Tehát sokkal értelmesebben vetettük fel, mintha szaktudományos oldalról közelítettünk volna. Természetesen a polgári demokrácia vagy a pluralista demokrácia politikai fogalom, és nem fogja a társadalmi, gazdasági dimenziók elemzését helyettesíteni. Ilyen nincs. Az, hogy a politika mindent eluralkoztathat egy társadalomban, csak a totalitáriánus elméleteknek a kiindulópontja, egyébként komoly társadalomkutató nem gondolhat ilyet. Én a szocializmus építését nem akarom olyan nagyon megszeppíteni, csak azt a tényt szeretném közölni, hogy egy sikeres és egy sikertelen korszaka van, mert 1948-tól 1975-ig a GDP évi átlagban 5,1%-kal növekedett, s ez a magyar gazdaságtörténet legjobb időszaka (Berend kutatásait el kell olvasni). A gazdasági korszakváltás és az energiaválság után kezdődött a magyar gazdaság eladósodása, komoly problémákat 1978-ban jelentett, mert 1975-ben jelentéktelen 1,2 milliárdos államadósságunk volt, és az ment fel 6 milliárdra (megötszöröződött), és onnan rendkívül dinamikussá vált.

Azt gondolom, hogy ezek a rendszerek voltaképpen a világgazdasági korszakváltáshoz nem tudtak alkalmazkodni, de véleményem szerint nem feltétlenül a magyar rendszer belső mechanizmusai miatt volt ez így. Nem is lehet egyedül alkalmazkodni. A tragédia alapja a direkt irányítás, a szovjet típusú szocializmus teljesítményképtelensége és az volt, hogy a rendszer a második ipari forradalom értékpremisszáin működött még a 80-as években is, regionális integráció nélkül. Vagyis aláásta saját alapjait. **Tíz év válság után nagyjából minden rendszer megdönthető adott erőviszonyok között, csak nincs mindig ilyen pillanat a történelemben,** úgyhogy én nem rózsaszínűen látom ezt a korszakot, hanem a tényekhez ragaszkodom. A gazdaságtörténet igazít el abban a tekintetben, hogy meddig teljesített egy rendszer és meddig nem, és a jövőben is ehhez fogom tartani magam, nem pedig a demokráciáról meg a piactudományról szóló, kissé naiv és idealisztikus ítéletekhez.

P. L.: Nem biztos, hogy jól értem a kérdést, az én terminológiám mindenestre más. Nem gondolom, hogy a demokratikus intézményrendszer az egy lebegő valami lehet. A demokrácia igen érzékeny növény, amelyik igen ritkán virágzik ki, nagyon jó talaj kell neki és nagyon szép napsütés. A kivétel a világtörténetben nem a fő szabály, nem azt kell meg-

kérdezni igazából, hogy miért nincs demokrácia, hanem ott, ahol van, annak a magyarázatát kell adni. Kicsit konkrétan, azt gondolom, hogy legalább három szintje van a dolognak, van egy *történetfilozófiai* szint, egy *szociálpszichológiai* és egy *politikai-jogi*. A politikai-jogi, az intézményrendszer, az valóban leginkább szem előtt van, noha önmagában nem állhat meg, ahogy erre a történelem sok példát adott. Kell tehát hozzá egy történetfilozófiai feltétel: a polgárosodás. Vagyis a demokráciát *par excellence* modern jelenségnek gondolom, tehát a polgári társadalom és a politikai állam elválását szükségesnek tartom hozzá. A szociálpszichológiai feltételhez pedig – mit is mondjak – racionális, toleráns és kompromisszumkész individuumokat kívánok...

K. T.: Szeretném még egyszer megismételni az eredeti kérdésemet. Értelmezhető-e a *termelési folyamatban* a demokrácia fogalma, vagy sem?

P. L.: Bocsánat, akkor teljesen másra válaszoltam.

K. T.: Lehet, hogy én kérdeztem pontatlanul. Tehát?

P. L.: Hát ... nem. Nem, nem. Erre ennyit mondhatok: nem.

H. P.: Én is úgy látom, hogy nem.

Z. K. L.: Én pedig a szerkesztőség nevében köszönöm a beszélgetést minden résztvevőnek.